

„МІФИ” ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Дослідження багатьох питань з історії Центральної Ради і зокрема її аграрної політики вітчизняні науковці розпочали після проголошення незалежності України. У радянській історичній науці заходи національних урядів і, насамперед Центральної Ради, у вирішенні аграрного питання оцінювалися як контрреволюційні та буржуазні і не досліджувалися. У діаспорі представники різних політичних таборів (республіканського – діячі Центральної Ради та Директорії, і монархічного – діячі гетьманату) у своїх працях намагалися подати політику власних політичних режимів у більш вигідному світлі. Політизація праць діаспорних вчених, відсутність документальних джерел, недостатнє вивчення вітчизняними вченими призвели до деяких фактологічних неточностей у висвітленні аграрної політики Центральної Ради та сформували певні стереотипні уявлення або навіть „міфи” земельного законодавства Центральної Ради. Ці „міфи” продовжують існувати і у сучасних працях.

Не претендуючи на повне з’ясування широкого кола малодосліджених проблем аграрної політики Центральної Ради, зупинимось на визначенні земельної норми та ролі хліборобських з’їздів, які відбулися навесні 1918 р. в Україні. Об’єкт дослідження – Українська революція 1917 – 1921 рр., предметом виступає аграрна політика Центральної Ради.

Першою спробою постановки у загальному контексті проблеми визначення нижньої межі великого землеволодіння у період революції 1917 – 1920 рр. можна назвати публікацію кременчуцьких дослідників В. Дудки та Л. Дудки [1, 205]. Питання про визначення норми наділення селян землею у законодавстві Центральної Ради, незважаючи на те, що є однією з провідних дослідницьких проблем при вивченні земельної політики Центральної Ради і до нього апелюють майже всі дослідники [див.: 2, 16-18], не ставилося окремим предметом історичних досліджень. Традиційно більшість авторів посилаються на мемуарні праці учасників Української революції, свідчення яких досить суперечливі.

З’ясування питання про норму наділення землею дозволяє детальніше пояснити причини невдачі аграрної політики Центральної Ради та розглянути політичний аспект його вирішення. Метою даної статті виступає аналіз земельного законодавства УНР щодо норми наділення селян землею та визначення впливу селянських з’їздів на долю аграрної реформи Центральної Ради.

Досить тривалий час розробка основ аграрної реформи Центральної Ради мала невизначений характер: їх обговорення велося на селянських з’їздах різних рівнів, Генеральне секретарство земельних справ (далі – ГСЗС) намагалось розробити земельні законопроекти та пристосувати їх до вже існуючих розпоряджень Міністерства хліборобства російського Тимчасового уряду. Перші самостійні земельні законопроекти українського уряду з’явилися у жовтні 1917 р. і були спрямовані на організацію місцевого керівного центру земельної реформи (Українського Крайового земельного комітету) та поширення його повноважень на підвладну територію.

Важливим етапом у справі аграрних перетворень став III Універсал Центральної Ради, ухвалений 7 листопада 1917 р. Він проголосив скасування приватної власності на „поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські та церковні землі”. Універсал констатував відсутність викупу за землю та доручав Генеральному секретареві у земельних справах негайно розробити закон про те, „як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів” [3, I, 400]. Однак земельні положення Універсалу визначали „в узагальненому вигляді проект аграрної перебудови УНР”, що викликало значну критику з боку різних політичних сил [4, 536-537]. Універсал, зокрема, не визначав норму наділення землею та інші важливі аспекти земельних відносин.

Відповідь на ці питання Центральна Рада намагалася дати в кількох урядових поясненнях до III Універсалу. Найбільш драгівливим було питання про визначення „нетрудового господарства”. Вперше на урядовому рівні критерії його визначення подаються у відозві ГСЗС від 14 листопада (за підписами товариша генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса та директора відділу сучасних земельних справ О. Мицюка): застосування наймані праці і розміри більше 50 десятин [3, I, 444].

Подальший процес розробки земельного закону Центральної Ради зосередився у Крайовому земельному комітеті та ГСЗС, де законопроект тричі перероблявся [5, 35]. Керівництво розробкою земельного закону здійснював український соціал-демократ Б. Мартос. 14 – 15 грудня 1917 р. відбулося обговорення основ земельного закону та трудової норми на VIII сесії Центральної Ради. Цей закон носив тимчасовий характер (до Українських Установчих зборів) і скасовував право приватної власності на землю, а також забороняв продаж і передачу її в оренду. Розпоряджатися землею могли лише земельні комітети. Трудова норма в 50 дес., зазначена в початковому проекті ГСЗС, зменшувалася до 40 дес. [3, II, 27].

З критикою законопроекту виступили як представники фракцій, так і селянські депутати, невдоволені великою трудовою нормою в 40 дес. [3, II, 22-28]. Особливо активно розкритикувала пропозиції земельного секретарства пробільшовицько налаштована харківська група українських соціалістів-революціонерів – Г. Михайличенко, Северов-Одоєвський та інші. На думку І. Витановича, основною причиною провалу земельного законопроекту була позиція більшовицького уряду не допустити ухвалення земельного закону Центральною Радою – „землю селянам дадуть тільки вони” [5, 34]. На погляд сучасних дослідників, прямий вплив на процес обговорення земельного законопроекту VIII сесією Центральної Ради мало і загострення стосунків із Радянською Росією [4, 538].

Після гострої критики законопроект Б. Мартоса був відхилений, Центральна Рада прийняла рішення про створення парламентської комісії у складі 23 осіб для негайного вироблення нового земельного законопроекту [3, II, 50]. Підготовлений земельною комісією законопроект був зачитаний на засіданні IX сесії Центральної Ради 17-го і прийнятий без обговорення 18 січня 1918 р. [6, 22 січня]. За спогадами П. Христюка, документ фактично був вироблений українськими (О. Шумським та П. Христюком) і російськими соціалістами-революціонерами (М. Пухтинським та М. Дешевим). У його основу поклалися резолюції українських селянських з'їздів, а за схему був взятий проект земельного закону фракції соціалістів-революціонерів у II Державній думі дореволюційної Росії [7, 128].

Основною ідеєю земельного закону було скасування права приватної власності в межах УНР на всі землі, верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів надавалося Центральній Раді, а на місцях – земельним комітетам та органам самоврядування в межах їхньої компетенції [3, II, 128]. Право на отримання землі мали приватно-трудові господарства. Для їхнього наділення встановлювалася норма не менше споживчої, але не більше трудової (порядок встановлення цієї норми пояснювали статті 9 і 10 – норма визначалася земельними комітетами і сільськими громадами та затверджувалася центральним органом державної влади) [3, II, 129]. Отримання земельного наділу та користування ним було безкоштовним. З земельного фонду, призначеного для зрівняльного поділу між приватно-трудовами господарствами, насамперед мали задовольнятися потреби місцевого малоземельного й безземельного селянства, а в наступну – потреби місцевого нехліборобського і немісцевого населення.

Отже, питання про визначення норми наділення селян землею у земельному законі 18 січня 1918 р. не було вирішено і у подальшому воно так і не було конкретизовано у цифровому відношенні, оскільки міністерство сподівалося вивчити регіональний стан земельних відносин.

Вперше земельний закон був виданий під час евакуації в Житомирі, а до його реалізації Центральна Рада змогла приступити лише на початку березня 1918 р., однак налагодити адміністрацію у всіх регіонах уряд УНР так і не встиг. На місцях продовжувалися самочинні захоплення землі – як власниками, так і селянами.

Потреба уточнення та доповнення деяких положень земельного закону, зокрема, про становище невеликих селянських господарств (12 – 15 дес.), недостатньо визначене ст. 21 земельного закону, розумілася і міністром земельних справ М. Ковалевським [8, 13 квітня]. Конкретизації становища цих господарств намагалися добитися численні селянські делегації, які навесні 1918 р. прибували до Києва зі всієї України [8, 11, 12, 28 квітня].

Проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання виступали середні й заможні селяни Полтавщини та Херсонщини, підтримані Українською демократично-хліборобською партією та Союзом земельних власників. З'їзд шести північних повітів Полтавщини, проведений 7 квітня (25 березня за ст. ст.) 1918 р. у Лубнах партією демократів-хліборобів, постановив вважати аграрну політику Центральної Ради руйнівною для держави і вимагав негайного скасування земельного закону та відновлення приватної власності [9, 14-15; 10, 11 квітня]. До вимог відрядженої до Києва делегації приєдналися дрібні землевласники з Херсонщини [8, 12 квітня].

Центральна Рада відмовлялася зустрічатися з селянськими делегаціями, доручаючи цю справу окремим міністрам. Українські соціалісти-революціонери продовжували дотримуватися радикальних гасел соціалізації землі до останніх днів існування Центральної Ради. Зокрема, на спільному засіданні фракції і ЦК УПСР під впливом М.С. Грушевського було вирішено не вносити ніяких поправок до земельного закону [7, 166]. Непоступливість Грушевського у питанні внесення поправок до земельного закону зняла це питання із розгляду у Малій Раді, проте позиція уряду залишалася неоднозначною [4, 545]. Зокрема, під впливом німецького військового командування уряд В. Голубовича погодився залишити за власниками не менше 40 десятин землі і запропонував посаду міністра земельних справ Є. Чикаленкові, який відмовився від цієї пропозиції [11, 17].

День 29 квітня 1918 р. отримав досить суперечливе висвітлення в історії земельного законодавства Центральної Ради. Газета „Киевская мысль” від 30 квітня 1918 р. повідомляє про засідання 29 квітня Малої Ради, яка ухвалила рішення відправити делегацію (Голубович, Порш та Корчинський) до німецького посла барона фон Мумма. Від наради делегація отримала директиви про відставку нинішнього уряду у разі потреби та перегляд новим урядом земельного закону [3, II, 326]. Наступний номер цієї газети містить повідомлення про результати переговорів зазначеної делегації, які велись М. Поршем. На всі заяви Центральної Ради, у тому числі і наміри переглянути земельний закон, барон фон Мумм відповів, що ці заяви і наміри перегляду земельного закону й відновлення приватної власності для дрібних землевласників є запізнілими [3, II, 329-330].

У мемуарних джерелах є свідчення, що 29 квітня 1918 р., в останній день свого існування, Центральна Рада ухвалила зміни до земельного закону – „соціалізації” не підлягала власність до 30 дес. [12, 326]. Д. Дорошенко теж згадує про ухвалення зміни до земельного закону – „приватна власність до 30 дес. не повинна була підлягати вивласненню” [9, 26]. За інформацією Н. Полонської-Василенко діячі Центральної Ради 29 квітня 1918 р. зменшили норму землекористування з 40 до 30 дес. [13, 485]. Є. Чикаленко у своїх спогадах свідчить про наміри наради соціалістичних фракцій Центральної Ради відмовитися від „універсалів про земельну власність, зоставить незайманими 50 дес., а решту викупить за гроші” [11, 20].

Теза про внесення 29 квітня 1918 р. змін до земельного закону – визначення 30-десятинної норми землекористування – характерна і для сучасних досліджень [14, 215; 15, 245]. Однак інших документальних матеріалів, крім мемуарних свідчень деяких діячів Української революції дослідниками не виявлено, а існуюча інформація досить суперечлива. Таким чином, питання про внесення 29 квітня 1918 р. змін до земельного закону Центральної Ради залишається недостатньо дослідженим і набуло характеру своєрідного „міфу”.

Загалом у питанні про внесення 29 квітня 1918 р. змін до земельного закону 18 січня 1918 р. можна говорити лише про наміри уряду чи певних діячів або політичних сил. Оскільки норма наділення приватно-трудоових господарств у земельному законі Центральної Ради не визначалася і у багатьох місцях цей закон у дію так і не вступив, питання про встановлення 30-десятинної норми мало перш за все політичне значення. Воно використовувалося різними політичними силами, які були зацікавлені в усуненні Центральної Ради від влади. Селянське обурення невизначеністю аграрної політики Центральної Ради використали організатори селянських з’їздів та хліборобських делегацій. Апогеєм селянських протестів мав стати хліборобський конгрес 29 квітня 1918 р. За чутками, німецьке командування намагалось „підкупити” учасників хліборобського конгресу, який проголосив П. Скоропадського гетьманом, і виділило для облаштування конгресу 15 млн. карбованців [16, 200]. Однак після обрання гетьмана хліборобський конгрес розколовся.

Селянські з’їзди навесні 1918 р. дестабілізували політичну ситуацію в Україні. Політичний контекст боротьби за владу навесні 1918 р. з залученням різних верств селянства, невдоволеного земельним законодавством Центральної Ради, потребує подальшого дослідження. Внесення 29 квітня 1918 р. змін до земельного закону (при відсутності будь-якої норми земельного

наділу), було однією із політтехнологій того часу, запропонованих українськими політиками, які у боротьбі за владу намагалися утриматися будь-якою ціною. При цьому боротьба завершилася непрогнозованими наслідками – державним переворотом і втратою влади.

1. Дудка В., Дудка Л. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917–1920 рр. // *Український селянин*. – 2004. – Вип. 8.
2. Ковальова Н.А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н.А. Ковальова, С.В. Корновенко, Б.В. Малиновський, О.В. Михайлюк, А.Г. Морозов. – Черкаси: Ант, 2007.
3. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. В-2-х т. – К.: Наукова думка, 1996-1997.
4. Історія українського селянства. Нариси: в 2-х т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1.
5. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) // *Український історик*. – 1967. – № 3-4.
6. Народна Воля. – 1918.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.2.
8. Нова Рада. – 1918.
9. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т.2.
10. Робітничка газета. – 1918.
11. Чикаленко С. Щоденник (1918–1919). У 2-х т. – К.: Темпора, 2004. – Т.2.
12. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – К., 1990.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2т. – К.: Либідь, 1992. – Т.2.
14. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997.
15. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998.
16. Лукмський А. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства / Революция на Украине по мемуарам белых. – К.: Политиздат Украины, 1990.

С. Корновенко

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ТАВРІЇ ДО АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УРЯДУ ПІВДНЯ РОСІЇ (1920 Р.)

Аграрна політика уряду П. Врангеля – актуальна і перспективна для вивчення наукова проблема. Тривалий час у вітчизняній історіографії вона подавалася схематично, спрощено, навіть сфальсифіковано. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету об'єктивно з'ясувати ставлення поміщиків, селян Таврії до аграрних інновацій Уряду Півдня Росії, визначити причини, що його зумовлювали.